

על שמחת הנקמה

הרנינו גוים עמו

ספר דברים הלא הוא "משנה תורת משה"^א, כפי שכינה אותו יהושע, ורובו ככולו דברי משה אל בני ישראל. הדיבור האלוקי שב ומופיע בו רק בפרשת וילך, ובו הוא מצווה את משה על הדברים האמורים בפרשתנו:

ועתה כתבו לכם את השירה הזאת ולמדה את בני ישראל שימה בפיהם למען תהיה לי השירה הזאת לעד בבני ישראל.^ב

באמצעות שירת האזינו מבקש הקב"ה לספק לבאי הארץ הצצה חטופה אל הצפוי להם, הן בעתיד הסמוך ונראה אליהם – שנות הכניסה לארץ וההתבססות בה, והן בעתיד הרחוק והנעלם מן העין, התמורות והתהפוכות שעתידות להתרגש עליהם במהלך הדורות.

בפסוקים קצרים מקפלת השירה גבעות ועמקים, פסגות ותהומות, שעות של נחת רוח, רצון והארת פנים יחד עם רגעים של אופל, הסתר וניכור. הרבה טוב יהיה, אך גם התקופות הפחות טובות לא יהיו קצרות או קלות. כעס, הסתר פנים, אש, חצים ואפילו איום בהשמדה כוללת - "אשביטה מאנוש זכרם". כל זאת מוכרח להיות מונח על השולחן, גלוי וידוע, כדי שתוכל השירה לקיים את תכליתה: "למען תהיה לי השירה הזאת לעד בבני ישראל", בבחינת "אין עונשין אלא אם כן מזהירין"^ג.

אמנם ידיעה חשובה לא פחות טמונה בשירה זו, והופכת אותה מדברי תוכחה ופורענות לנבואה שעיקרה נצח ישראל וביטחון תשועתו: "כי ידין ה' עמו ועל עבדיו יתנחם". יש מידה לפורענות, יש קץ לימי הרעה, וסוף הנחמה לבוא. הקב"ה יתנחם על פורענותנו, ואף אנו נתנחם בשובו אליו.

אמנם לא נחמה בלבד מבטיחים לנו פסוקי החיתום, כי אם גם שמחה. במה נשמח? בנקמת ה' מאויבי ישראל:

^א יהושע ח לב.

^ב שם לא יט.

^ג ראה סנהדרין נד, א.

אם שנותי ברק חרבי ותאחז במשפט ידי אשיב נקם לצרי ולמשנאי אשלם. אשכיר חצי מדם וחרבי תאכל בשר מדם חלל ושביה מראש פרעות אויב. הרנינו גוים עמו כי דם עבדיו יקום ונקם ישיב לצריו וכפר אדמתו עמו.

שמחה גדולה עתידים אנו לשמוח, כאשר יאחז ה' במידת המשפט ויפרע מכל שונאי ישראל. ודאי לא רק בכוחם הרעו לנו, אלא שלוחי ה' היו להיפרע מאתנו כאשר חטאנו, אלא שהם צירפו לשליחותם את זדון לבבם והרעו לנו יותר ויותר ממה שנצטוו^ז.

הציווי לשמוח ולרנן בנקמה, יש בו כדי להפתיע. האמת ניתנת להיאמר שבעשרות השנים האחרונות עצם מושג הנקמה הפך להיות דחוי ובלתי מוסרי. המחשבה הפוסט־מודרנית הפרוגרסיבית נוטה לראות את התוקף ואת קרבנו במבט מאחד ומשווה, שכן לכל אחד מהם נראטיב משלו וכאב שיש להכיר בו. לא מזמן שמעתי איש חינוך שדיבר ברוח זו בשבח הרגישות המקראית לכאבה של אם סיסרא, הצופה מחלון ביתה ומייבבת בדאגתה לשלום בנה^ה. הנה, התנ"ך מכיר בכך שגם לאויב יש אמא וגם היא כואבת את נפילתו בקרב.

עמדה כזו, שעבורה הנקמה עצמה נחשבת למעשה בלתי מוסרי, ודאי רחוקה מאוד מ"הרנינו גוים עמו" ורחוקה עוד יותר מ"ישמח צדיק כי חזה נקם, פעמיו ירחץ בדם הרשע"^ז.

אלא שגם מי שמכיר בצדקת הנקמה ובהיותה חלק בלתי נפרד ממוסר המלחמה התורני, עלול לשאול: "לשמחה מה זה עֵשָׂה?"^ז הרי מדובר ברגש המאפיין את השפלים שבאויבינו, הששים ושמחים בדם ובכאב בהתפרצות רגשית בהמית שלא היינו רוצים בה שום חלק.

לבד מזאת, ידוע ומפורסם מאמר חז"ל: "מעשה ידיי טובעין ביים ואתם אומרים שירה?!"^ח ואם על מפלתם של המצרים, שנשתעבדו באבותינו בפרך מאתיים ועשר שנים, אין הקב"ה מתיר למלאכים לשיר בשמחה – הרי שאין ראייה גדולה מזו בגנותה של שמחת נקמה באשר היא.

^ז ראה ישעיהו י ה-ז: "הוי אשור שבט אפי ומטה הוא בידם זעמי: בגוי חנף אשלחנו ועל עם עברתי אצונו... והוא לא כן ידמה ולבבו לא כן יחשב כי להשמיד בלבבו ולהכרית גוים לא מעט".

^ה ראה שופטים כח כח.

^י תהלים נח יא.

^ז קהלת ב ב.

^ח מגילה י, ב.

באבוד רשעים רינה

הסתירה בין מאמר חז"ל המפורסם ובין פסוקים מפורשים קשה מאוד, קשה עד כדי כך שהיא רומזת לנו שיש דבר מה שלא הובן כראוי. אם נעיין בסוגיה במקורה נגלה שאכן, כפי שאנו רגילים לשמוע רבות בימינו, הדברים הוצאו מהקשרם.

כך נאמר בגמרא:

"ויעבר הַרְנָה במחנה"ט – אמר רבי אחא בר חנינא: "באבד רשעים רְנָה", באבוד אחאב בן עמרי רינה. ומי חדי קודשא־ברייך־הוא במפלתן של רשעים? הכתיב: "בצאת לפני החלוץ ואמרים הודו לה' כי לעולם חסדו"^א, ואמר רבי יונתן: מפני מה לא נאמר בהודאה זו "כי טוב", לפי שאין הקב"ה שמח במפלתן של רשעים, דאמר רבי שמואל בר נחמן אמר רבי יונתן: מאי דכתיב "ולא קרב זה אל זה כל הלילה"^ב, באותה שעה ביקשו מלאכי השרת לומר שירה לפני הקב"ה, אמר להן הקב"ה: מעשה ידי טובעין ביים ואתם אומרים שירה לפניי?"

אם כן, הדיון הוא בשמחתם הספונטנית של בני ישראל על מפלתו של אחאב בן עומרי, מלך ישראל הרשע. האם מותר לשמוח? והלא הקב"ה עצמו אינו שמח במפלתם של רשעים! ומניין לנו זאת? שכן באותו הליל שבו עמדו ישראל על שפת ים סוף אומר הפסוק כי "לא קרב זה אל זה כל הלילה". הביטוי "זה אל זה" חוזר על עצמו פעם אחת בלבד בתנ"ך כולו, בהקשר של שירת המלאכים: "וקרא זה אל זה ואמר קדוש קדוש קדוש ה' צבאות מלא כל הארץ כבודו"^ד. אם כן, דרשו חז"ל, באותו הלילה נמנעו המלאכים מלומר שירה, וזאת מכיוון שאין הקב"ה שמח במפלתם של מעשי ידיו, המצרים, הטובעים ביים.

עד כאן לומדים המצטטים גמרא זו כראיה כנגד שמחת הנקמה, אולם מי שילמד את הסוגיה עד תומה יגלה שלקושיה יש גם תירוץ:

אמר רבי יוסי בר חנינא: הוא אינו שֵׁשׁ אבל אחרים מְשִׁישׁ. דיקא נמי, דכתיב "יְשִׁישׁ" ולא כתיב יְשׁוּשׁ, שמע מינה.

הדברים מתפרשים יותר בסוגיית הגמרא במסכת מגילה:

^ט מלכים א' כב לו.

^י משלי יא י.

^{יא} דברי הימים ב' כ כא.

^{יב} שמות יד כ.

^{יג} סנהדרין לט, ב.

^{יד} ישעיהו ו ג.

רבי יהושע בן לוי פתח לה פיתחא להאי פרשתא מהכא: "והיה כאשר שָׁשׁ ה' עליכם להיטיב אתכם... כן ישיש להרע אתכם"^{טו}. ומי חדי הקב"ה במפלתן של רשעים? והא כתיב: "בצאת לפני החלוץ ואמרים הודו לה' כי לעולם חסדו"^{טז}, ואמר רבי יוחנן: מפני מה לא נאמר "כי טוב" בהודאה זו, לפי שאין הקב"ה שמח במפלתן של רשעים. ואמר רבי יוחנן: מאי דכתיב: "ולא קרב זה אל זה כל הלילה"^{טז} – ביקשו מלאכי השרת לומר שירה, אמר הקב"ה: מעשה ידי טובעין ביים ואתם אומרים שירה? אמר רבי אלעזר: הוא אינו שש, אבל אחרים משיש. ודייקא נמי, דכתיב "כן ישיש" ולא כתיב יָשׁוּשׁ, שמע מינה.^{טז}

כשם שהקב"ה משיש את אויבי ישראל על מפלתם אף שאינו שמח בה בעצמו, כך רשאים ישראל לשמוח על מפלתם של רשעים אף שהקב"ה אינו שמח בה בעצמו.^{טז}

תירוץ זה יפה, כמובן, גם למעמד קריעת ים סוף: הקב"ה אינו שמח במפלתם של רשעים, המלאכים אינם רשאים לומר עליה שירה, אולם בני ישראל עצמם ודאי רשאים ואף מצוים לשמוח, ושמתם על מפלת המצרים היא עיקרה של שירת הים שאמרו לאחר מכן, כאשר עלו מן הים.^{טז}

^{טו} ראה דברים כח סג.

^{טז} ולכאורה דברים אלה סותרים את דברי ושל הבית-יוסף (או"ח סימן תצ, ד"ה כל הימים של חוה"מ) שכתב: "וישבוילי הלקט כתב בשם מדרש הרנינו פ' סוכה שהטעם שאין גומרין ההלל כל ימי הפסח הוא לפי שנטבעו המצריים וכתיב 'בנפל אויבך אל תשמח'" (משלי כד יז), עיי"ש. אלא שמדרש עלום זה קשה מכמה סיבות: א. אם זו סיבה לאי אמירת הלל שלם בשביעי של פסח שבו המצריים טבעו, מדוע בשאר ימי חוה"מ לא אומרים הלל שלם? ב. סוף סוף ישראל כן אמרו שירה ואף ציינו לשבח את מפלת האויב, כמו שכתוב: "סוס ורכבו רמה ביים" (שמות טו א), וכך אנו מודים בכל יום בתפילת שחרית: "אחד מהם לא נותר – על זאת שיבחו אהובים" וכו'. אם כן מדוע לא לומר הלל שלם? ונראה לומר שעיקר הסיבה מדוע אין אומרים הלל שלם מיום השני של פסח הוא מהטעם הראשון שהביא הב"י (שם) בשם הגמרא (ערכין י, א) דבפסח אין קרבנותיהן חלוקים מה שאין כן בחג הסוכות שבכל יום יש מספר קרבנות אחר ואם כן כל יום הוא יום טוב בפני עצמו. ועיין בנפשי-הרב (סוף הלכות פסח) שהנפקא מינה היא למי שלא אמר הלל שלם ביום הראשון – שיאמר בשאר הימים, ואפילו ביום השביעי, אם כן קחזינן שהטעם של קרבנותיו שווין הוא העיקר והטעם שהובא בשם מדרש הרנינו צ"ע.

^{טז} מלבד זאת, המעיין היטב בסוגיית "מעשה ידי טובעין ביים" יגלה שלא ניתן לפרש אותה בהקשר של מפלת המצרים, שהרי הפסוק "ולא קרב זה אל זה כל הלילה" לא נאמר בעת צרתם של המצרים אלא בעת צרתם של ישראל – שהיו נתונים בין המצרים. כך מלמדות גם הגרסאות המובאות במדרשים. בילקוט שמעוני (בשלח, רמז רמא) נאמר: "בשעה שהיו ישראל חונים על הים באו מלאכי השרת לקלס להקב"ה ולא הניחן, שנאמר: 'ולא קרב זה אל זה', ואומר: 'וקרא זה אל זה'. למי היו דומין? למלך שנשבה לו בנו, לבש נקמה באויביו והלך והביא אותן, ובאו הבריות לומר לו הימנון. אמר להם: לשאני פודה את בני אתם מקלסין אותי. כך ישראל היו נתונים בצרה ביים, באו מלאכי השרת לקלס להקב"ה, נזף בהם, אמר להם הקב"ה: בני נתונים בצרה ואתם מקלסין אותי?! ובמדרש רבה (שמות רבה כג: ז): אמר רבי יוחנן: ביקשו המלאכים לומר שירה לפני הקב"ה באותו הלילה שעברו ישראל את הים ולא הניחן הקב"ה. אמר להם:

ישמח צדיק

הקב"ה אינו שמח במפלתם של רשעים. מה טעם? משום שהם מעשה ידי, ובוודאי טוב יותר היה לפניו אם היו בוחרים בטוב ונמנעים מן הרשע. "החפץ אחפץ מות רשע נאם א-דני ה' הלא בשובו מדרכיו וחייה"^{יח}.

המלאכים אינם שמחים במפלתם של רשעים. מה טעם? שהרי הם עצמם חלק מפמליא של מעלה ואומרים שירה לפני הקב"ה, ואין שירה במקום שאין בו שמחה.

בני ישראל מצווים לשמוח במפלתם של רשעים. מה טעם? שאלה טובה.

נדמה שבכל הדברים והאמת האלה עדיין לא נחה דעתנו. הראיה המפורסמת כנגד שמחת הנקמה התגלתה אמנם כשיבוש שאין לו יסוד, אך הלב עודנו ממאן להשלים עם הפיצול שבין דרכי הקב"ה לדרך שסוללים הפסוקים עבורנו.

הרי בכל תחום אחר אנו אמונים על השאיפה להידמות לו יתברך "בכל דרכיו"^ט – "נקרא המקום רחום אף אתה היה רחום, הקב"ה נקרא חנון אף אתה היה חנון"^כ, ומדוע כאן מה שראוי לו יתברך אינו ראוי לנו?

שמא הקב"ה מקל עמנו מתוך התחשבות בחולשות טבע האנושי, אך כל מבקש ה' ראוי לו לנהוג מידת חסידות בעצמו ולהידמות לו גם בעניין זה?

המדרש משיב תשובה ברורה:

"ותקח מרים הנביאה [אחות אהרן את התף בידה ותצאן כל הנשים אחריה בתפיים ובמחלת] וגו'"^{כא}. ומניין היו להם תופים ומחולות במדבר? אלא לעולם הצדיקים יודעים ומבטחים שהמקום עושה להם נסים וגבורות, עת יציאתן ממצרים התקינו להם תופים ומחולות. אמרו ישראל לפני הקב"ה: ריבון כל העולמים, אלו שקמו לבוא עלינו לאבדנו מעולמך, וכל הקמים עלינו כאילו הם קמים עליך, כולם בגאון עוזך ובחרון אפך יאכלו כקש, שנאמר "וברב גאונך תהרס קמך תשלח חרנך יאכלמו כקש"^{כב}.

לגיונותיי נתונין בצרה ואתם אומרים לפניי שירה! הדא הוא דכתיב: 'ולא קרב זה אל זה כל הלילה', כמה דתימא: 'וקרא זה אל זה ואמר'. ממקורות אלו משמע שישנו חילוק מהותי בין מפלתם של אויבי ישראל לבין מפלתם של רשעי ישראל: על הראשונה הקב"ה שמח ומלאכי השרת אומרים שירה!

^{יח} יחזקאל יח כג.

^ט דברים י יב.

^כ ספרי, עקב, פסקא מט.

^{כא} שמות טו כ.

^{כב} שם טו ז.

ראשית, ניתן להבין מדברי המדרש ששמחת הנקמה לא הייתה התפרצות מקומית בלתי מתוכננת, אלא חלק מהותי בגאולה שציפו לו והתכוונו לקראתו עוד במצרים. שנית, ניתן להבין גם מדוע יש עניין גדול שישמחו התחתונים במפלתם של רשעים, שכן שני צדדים למטבע – מפלתם של רשעים היא היא ניצחון ה'.

מכאן תשובה גם לקושי שהעמדנו בראשית דברינו: שמחת הנקמה הישראלית אין לה דבר במשותף עם ששון הדם והכאב הערבי, למשל. אין אנו מצויים לשמוח בגופותיהם המרוטשות של חיילי האויב ואין אנו רוקדים על דמם. שמחתנו היא על ניצחון הקדושה, על גבורת הישועה, על קידוש ה' המופיע במיגור הרשעה ועל הופעת אור הגאולה.

כך מגדיר מרן הרב זצ"ל את שמחת הנקמה הטהורה, בהקשר של תקנת ברכת המינים על ידי שמואל הקטן דווקא:

אמר להם רבן גמליאל לחכמים: כלום יש אדם שיודע לתקן ברכת המינים? עמד שמואל הקטן ותיקנה. לשנה אחרת שכחה והשקיף בה שתיים ושלוש שעות ולא העלוהו.²⁷

מדוע לא החליפו את שמואל הקטן, כדין שליח־ציבור שטעה? מה מקור ההתעקשות שדווקא הוא יהיה זה שיברך ברכה זו, שהוא עצמו חיברה? מבאר מרן הרב:

... התפילה שבתוכה אצורים דברים של שנאה ומשטמה צריכה לבוא דווקא מלב שכולו טהור וקודש לה', שטבע השנאה אין בלבבו כלל, ורק מפני התכלית הכללי שחסרה לצאת על־ידי תקלת הרשעים המכשילים יעתר אל ה' להדוף אותם. אבל אם יישאר בלבבו איזה רגש כל דהוא של שנאה טבעית מפני ההתנגדות הטבעית, שאף שהיא קודש לה' בהתחלתה, מכל מקום תגבר בלב להיות גם כן לשנאה טבעית חוץ משורת השכל. והנה עמד שמואל הקטן ותיקנה, ורק הוא באמת ראוי לה, כי הוא האיש אשר דרש תמיד: "בנפל אויבך אל תשמח וגו'"²⁸, והסיר כל רגש שנאה מלבבו גם לשונאי נפשו, והוא כשיתעורר לתקן ברכה למינים, לא תמצא בה כי אם רגשי לב טהור לתכלית הטוב האמיתי הכללי.²⁹

רואים מפורש שנקמה עשויה לבוא באופנים שונים – יש נקמה הנובעת ממידות ורגשות שאינם מתוקנים, ויש נקמה הנובעת מקום גבוה בנפש. שמואל הקטן, שמרגלא בפומיה "בנפל אויבך אל תשמח", הוא זה שיכול להתפלל על אויבי ישראל שיעקרו ויישברו וימוגרו

²⁷ פרקי דרבי אליעזר, מב.

²⁸ ברכות כח, ב.

²⁹ משלי כד יז.

³⁰ עין־אי"ה ברכות ד: מ.

במהרה בימינו, מבלי שיתערב בתפילתו ולו שמץ של מניע נחות. בסגנון זה מבאר גם הגרי"מ חרל"פ, תלמידו ואיש סודו של מרן הרב זצ"ל, מהי נקמה טהורה וכיצד יש להתייחס אליה:

"הא-ל הנותן נקמות לי וידבר עמים תחת^{כז}". גם הנקמה שאחזה לא ארגיש בזה חוש נקמה טבעית בשרית, כי אם מה שאני מרגיש שזו היא מתנה עליונה מאתו יתברך שמו, וכמו דכתיב "אל נקמות ד' אל נקמות הופיע^{כח}". לא הרי הנקמה העליונה, שהיא כולה קודש מהמידות העליונות, כהנקמה התחתונה, שהיא מהמידות הלא נכונות, ורק צדיק שהוא כעמר נקי מכל הפניות הגופניות הוא אשר יכול לחזות נקם, שהצדיק אינו חוזה בנקמתו אלא נפילתה של עצמיות הרשעה, ושעל כן "ישמח צדיק כי חזה נקם פעמיו ירחץ בדם הרשע". שאצלו כולו סובב על עצם הרשעה, בלי שום הנאה גשמית מצדו ח"ו. ומפני זה רק הנקמות שהם נתונות מלמעלה הם הנקמות הנכונות. ועל כן הוא חסד גדול הנמשך משם א-ל הוא "הנותן נקמות לי", ואף העמים שהוא מדביר תחתיו ח"ו לייחס זה לכוח אחר זולת שהוא בחסדו נתן לי עוז ואיל להדביר עמים תחת^{כט}.

בדברים אלו יש בוודאי כדי ליישב את הדעת ואת הלב בעניינה של שמחת הנקמה. אם הקב"ה אינו שמח, משום שטוב היה לפניו שלא תהיה רשעה כלל ועיקר, הרי ישראל ודאי שמחים – וכך ראוי שיהיה. אין שמחה לנושאי כלי ה' יותר מן הרגע שבו גוברת יד ה' על הרשעים וכבודו ממלא את הארץ.

וכנגד ההווא'אמינא שאבדן הרשעים אינו שלמות מצד עצמה, מבאר הרב:

שאין הדבר כן, כי אם איבודן של רשעים הוא שלמות בהנהגה מצד היושר האלוקי. נמצא שמידת הנקמה גדולה היא באמת במקום הנחתה הראויה, וכוחה כפול, שהיא שלמות מצד עצמה בהיות היושר האלוקי נעשה להינקם מהראויים להינקם בהם, ועוד שמכשרת את הצדק האנושי ונותנת לצדיקים להיבנות מחורבן של

^{כז} תהלים יח מח.

^{כח} שם צד א.

^{כט} מי מרום, חלק יד, עמ' צד. וראה דבריו במקום אחר (חלק ד, עמ' צב) אודות ההפרש בין מכת בכורות לטביעת המצרים, שבראשונה לא הורשו ישראל לראות במפלת המצרים ואילו באחרונה הורשו: "ובהיות שישאל נגאלו ממצרים בזמן שלא היו ראויים לגאולה, לכן בא הציווי 'אתם לא תצאו איש מפתח ביתו עד בקר', שעדיין לא הגיעו למדרגת 'ישמח צדיק כי חזה נקם' והיה אסור להם לראות ולהביט במפלתן של רשעים, כמו שהוזהר לוט 'אל תביט אחריו' (בראשית יט יז) וכשהביטה אשתו הייתה לנציב מלח. אולם עם יציאתם ממצרים ונתגלה הבחירה העליונה של הקב"ה בישראל עמו נחדרה הקדושה בקרבם והתרוממו למדרגה נפלאה, שאף בזמן שיחזו נקם באויביהם וישמחו בו לא יהיה זה מצד ההרגשה העצמית שלהם, אלא מצד התרוממות כבוד ה' המתגלה עלידי הנקמה".

הרשעים... שהוא דבר של שלמות מצד עצמו, להינקם מהרשעים שהם רויים לכך במשפט צדק של שופט העליון ב"ה.^ל

"וענתה השירה הזאת לפניו לעד" – לא על הפורענות בלבד מעידה בנו השירה, כי אם גם על השמחה. ככלות הכול, זו אף זו נובעות מן העובדה שחיי האומה הישראלית הם חלק בלתי נפרד ממעשה ה' הגדול הנפעל על פני האדמה. ייעודם של בני ישראל – שלא שינו שמותיהם, מלבושיהם ולשונם במצרים^{לא}, שעברו בים במסירות נפש, שעמדו בעול הבחירה האלוקית במשך כל הדורות מתוך הבנה שאין הם חיים רק את חיי עצמם אלא גם "מצווים ועושים" לחיות חיים של שליחות – לא יהיה שלם אם לא יתבטא גם בשמחה הגדולה והעמוקה על הגשמתו המוצלחת. על כן – "הרנינו גוים עמו כי דם עבדיו יקום ונקם ישיב לצריו וכפר אדמתו עמו".

^ל ברכות ה: צח.

^{לא} שירהשירים רבה ד: יב.